

**АНАЛІЗ ФОРМ, МЕТОДІВ І ЗМІСТУ ВИХОВНОЇ РОБОТИ В ШКОЛАХ НІМЕЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ
ВОЛИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.**

У статті висвітлено християнський аспект освіти і виховання дітей німецьких колоністів на Волині як визначальну основу виховання особистості, акцентовано увагу на проблемах навчання в національних школах, показано специфіку конфесійного навчання. Подано загальну характеристику процесу колонізації земель Волинської губернії, особливостей устрою німецьких поселень, їх динаміка та хронологія. Також показані релігійні аспекти виховання колоністів у дусі германізму та етнічної ідентичності.

Мета статті – показати загальні засади початкової освіти й виховання в школах німецьких колоністів другої половини XIX – початку XX ст., формування шкільної мережі лютеранських поселень на Волині та взагалі усіх волинських німців. З теми дослідження перш за все потрібно відзначити монографію Кулініча І. М. і Кривця Н. В. "Нариси з історії німецьких колоній в Україні" (Київ, 1997) та монографію волинського німця Арндта Н. "Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick" (1994), які розглядають проблему німецьких колоністів в загально-історичному ракурсі. У 1998 р. Костюк М. П., а в 2002 р. Суліменко О. Г. захистили кандидатські дисертації, в яких торкаються культури та освіти волинських німців. Однак ці та деякі інші дослідники хоча й порушують проблеми німецького шкільництва, але розглядають їх дуже лаконічно і в загально-історичному плані. Найближче торкаються суті проблеми окремі статті Костюка М.П., Надольської В.В. та Суліменко О.Г. Проте вони теж не дають повного враження про німецьке шкільництво того періоду.

На Волині, яка була однією з найбільших губерній України, але вкрай малозаселеною, національними меншинами були поляки, євреї, чехи, німці. 150-200 років вони проживали поряд з корінними жителями – українцями, взаємозбагачуючись культурою, досвідом, знаннями, в тому числі здобутими в галузі шкільництва і родинного виховання. Однак оригінальний позитивний досвід цих меншин не вивчався і для загального блага не використовувався.

Німці – працелюбний та висококультурний народ, представники якого внесли свій вклад у розвиток нашої вітчизняної культури, освіти та інших галузей життя. З німецьких колоній вийшло багато видатних особистостей, які присвятили своє життя праці та службі на користь нашому народу.

Колонізація земель Волині розпочалась з кінця XVIII століття, тобто, після другого і третього поділів Польщі, за якими правобережна Україна відійшла до Росії і в її складі було утворено Волинську губернію – одну з найбільших, але малозаселену губернію України. Це був перший етап формування німецької общини (а також єврейської, польської, чеської).

З другої половини XIX століття колонізація стає масовою, бо в Росії в 1861 році було скасовано кріпацтво, а царський уряд дозволив іноземцям купувати землю в приватну власність і надав колоністам податкові пільги. Вже до 1861 року на Волині нараховувалося 13711 німецьких поселенців, у 1874 році – 40503, в 1884р. – 120395, а в 1907р. – 181892 колоністи. В основному це були лютерани, баптисти та анабаптисти чи перехрещенці. Віровчення і церква цих конфесій в обов'язковому порядку вимагали, щоб діти мали елементарну освіту. Ця обставина зумовила швидке форсування відкриття німецьких шкіл на Волині. Якщо в 1865 році їх було всього 34, то через 20 років їх число зросло у 9 разів і склало 306, а в 1892 році – вже 337 шкіл. Це п'ята частина усіх шкіл Волині [1: 39, 50, 53].

Першими спорудами, що будувалися колоністами, були, звичайно, школи та церкви. Віра в Бога завжди відігравала керівну роль не лише в духовному, але й у повсякденному житті німецьких колоністів. Це мало велике значення для розвитку шкільної справи на місцях поселень. Саме тому форму і зміст навчання до певної міри визначала конфесійна приналежність до тієї чи іншої протестантської течії. Релігійний характер і специфіка освіти змушували осілих німців ретельно опікуватися шкільною справою. Нерідко школи будувалися навіть раніше кірх (церков) і молитовних будинків. Поселенці наймали вчителя, створювали для нього побутові умови, а власники землі надавали колоністам деякі пільги на оподаткування шкільної території. В таких школах при розв'язанні освітніх завдань закладалися основи християнського світогляду і національної свідомості.

Перебуваючи в етнічно чужому оточенні, волинські школи німецьких колоністів були й оберегами їхньої національної самобутності: рідної мови, звичаїв і традицій, німецької ментальності і духу гуманізму. Загальну філософію освіти і виховання у німецьких школах визначали християнські засади. Кожна лютеранська церква мала власну парафіяльну школу, яка разом із церквою належала до певного об'єднання лютеран. В них німецькі діти отримували восьмирічну початкову освіту. У кожній школі було від двох до чотирьох викладачів – пасторів та "особливих" світських наставників. Один із пасторів очолював церковне служіння та викладав Закон Божий і біблійні дисципліни, інший допомагав світським викладачам. При школах також були досить змістовні бібліотеки, що значно допомагало збагатити та урізноманітнити навчальний процес. У кожному німецькому поселенні на території всієї Російської Імперії, включаючи навіть Сибір, існувала школа, де дітям віком від шости до п'ятнадцяти років пропонувався курс восьмирічної початкової освіти. "Ці школи, – згадує один з колоністів, Еміль Роледер, – були духовними баштами сили, без яких ми були б приречені на асиміляцію під тиском більш чисельних етносів Росії" [2: 32].

Утримання та розвиток школи доручався шультмайстеру, тобто директору школи, який обирався з освічених та суспільно-активних колоністів. Нерідко керування навчальним закладом припадало на долю місцевого пастора. Навчання у школах тривало п'ять днів – з понеділка по п'ятницю. Всі шкільні предмети викладалися

переважно російською мовою, окрім німецької мови та релігії. Суботи були присвячені так званім "конфірмаційним інструкціям", тобто глибокому розгляду питань віри та конфесії. У багатьох регіонах відповідальними за повну підготовку дітей до конфірмації були саме вчителі, а пастор, відвідуючи такі заняття, лише перевіряв учнів та давав дозвіл на допуск до конфірмації. Лише чоловіки були вчителями. У процесі навчання вчитель орієнтувався на індивідуальне засвоєння учнем шкільних предметів шляхом виконання завдань у стінах школи. Ситуація з підручниками була скрутною. Лише окремі учні мали власні, тому навчання проводилося за принципом гімназій, тобто заняття проводилися на базі навчальних посібників, які були наявними [3: 209].

Кожного недільного ранку, при відсутності пастора, вчитель проводив "читацьке служіння". Упродовж дня хрестив дітей, відвідував хворих та помираючих, а також брав участь у похоронах. У його розпорядженні були всі церковні архіви, і він також виконував обов'язки церковного секретаря. Це ще раз підтверджує тісний зв'язок між школою та церквою у лютеранських колоніях. Школа та церква фактично доповнювали та підтримували одна одну. В системі колонії одна без одної вони навряд чи могли б повноцінно функціонувати. У лютеранських школах вивчалися латинська та німецька мови, письмо, рахунок, проводилися уроки з музики, співів, учні отримували знання з географії та історії, також обов'язковим було вивчення російської мови.

Будувалися та утримувалися школи на кошти церковних общин, що очолювалися старійшинами. Гроші на утримання надходили від членів церков у вигляді пожертв, заповітів, а також десятини, що й у наш час є невід'ємною частиною християнського служіння членів протестанських церков. Як і в сучасних церквах протестанського віросповідання, так і раніше не було достатньо коштів на утримання та забезпечення шкіл, тому дуже часто вони використовували фінансову підтримку зарубіжних братів по вірі. Перша німецька школа на Волині була відкрита ще в 1797 році в колонії Скерневські Голендри Володимир – Волинського повіту. В ній навчалися чотирнадцять хлопців та вісім дівчат (всього 22 учні) [4: 147].

На Волині лютеранські школи були розміщені в Гаймталі (130 учнів), Пуліні (34), Пулінській Гуті (53), Млинку (40), Федоровці (48), Радищі (11), Солодирах (79), Рогівці (31), Вишняківці (23), Лісках (36), Острівці (50), Ньюманівці (60), Кутузовці (34), Грунталі (35), Янівці (28), Шадурі (21), Гнаденталі (40), Березовці (39), Крем"янці (60), Аннаполі (41), Верендорфі (42), Фріденсталь – Домброві (32), Вирубі (47), Недбаєвці (45), Березово – Хаті (65), Рудокопі (35), Грюнфельді (25), Новіні (28), Мар"янівці (30), Домбровці (55), Яківці (40), Александрії (42), Вулці (47), Джозефштадт – Ронані (80), Альт – Вікторівці (28), Новій Вікторівці (50), Гоноріні (46), Майдані (51), Антонівці (40), Каролінівці (30), Максимівці (28), Старому Кройзендорфі (24), Новому Кройзендорфі (31), Александровці (30) та Візенталі (40). Вік учнів вагався від 6 до 15 років. Хлопчиків було значно більше, ніж дівчат. У 1881 р. у Волинській губернії в 306 німецьких школах навчалося 12625 учнів, з них 6862 хлопчики і 5763 дівчинки [5: 15].

На початку 1911 року на території Російської Імперії було проведено перепис у початкових школах. За ним на Волині на той час функціонувала 271 німецька школа, де навчалося 12254 учні. Серед українських губерній, де проживали німці, Волинська займала перше місце за кількістю школярів – німців. Також Волинь була першою за кількістю учнів на одного вчителя (43). По грамотності на 1987 рік німці займали друге (після чехів) місце серед національностей, які населяли Волинську губернію Російської Імперії (у процентному відношенні 37,8 %).

Німецькі школи були підпорядковані Петербурзькій консисторії. Вони були прирівняні до приватних шкіл. Кожній школі належала ділянка землі розміром до восьми десятин землі. Викладалися такі предмети, як арифметика, читання, письмо, мови та кілька церковних дисциплін. Також приділялася увага фізичному вихованню.

Окрім шкіл, освіта й виховання колоністів поширювалося через мережу училищ [6: 10-13]:

Назви повітів	Загальна кількість російських училищ на повіт	Загальна кількість німецьких училищ на повіт
Новоград Волинський	23	71
Овруцький	16	3
Заславський	22	4
Старокопистинівський	24	-
Кременецький	25	-
Ровенський	18	58
Острозький	13	6
Луцький	22	62
Ковельський	26	5

Дубинський	19	12
Володимир Волинський	23	25
Житомирський	31	79
Всього	262	325

У німецьких школах навчалися не тільки лютерани. Багато місцевого населення, в основному представники середнього класу, не маючи змоги навчати своїх дітей у гімназіях і реальних училищах, віддавали їх у протестантські та іноді в католицькі школи, де плата за навчання була досить невеликою. Так, наприклад, у 1909 році у лютеранських школах навчання для тих, хто не був членом об'єднання лютеран Волині, навчання коштувало 10 карбованців на місяць. Із української та російської частини населення у німецьких школах навчалися діти переважно дрібних поміщиків та буржуазії, ремісників, медиків та військових.

Заробітна плата вчителя в лютеранських школах сягала від 100–200 карбованців до 225 карбованців у Гаймталі (Нова Буда), де кількість учнів була найбільшою серед лютеранських шкіл на Волині–130. У школах із невеликою кількістю учнів вчитель отримував до 70 карбованців. Світські вчителі, які не входили до об'єднання лютеран, але викладали деякі предмети, заробляли від 10 до 90 карбованців.

Щодо вчительських навчальних закладів, потрібно зауважити, що їх не було достатньо для забезпечення вчителями усіх німецьких шкіл на території Російської Імперії. До 1900 року в німецьких колоніях (особливо в лютеранських об'єднаннях) виникла нагальна потреба в освітянах. Тому в цей час терміново почали створюватись вчительські семінарії. Одна з таких інституцій виникла в колонії Гаймталь. Перший випуск семінарії відбувся в 1904 році. Випускники її працювали на території всієї Волині [7: 103].

Антиколоніальні законодавчі акти 80-90-х років XIX століття та намагання русифікувати німецьку освіту зупинили приток німецьких колоністів і викликали їх зворотню міграцію. Вже в 1899 році число німецьких шкіл скоротилося до 308, в 1901 році їх стало 296, через десять років – 271, а в 1914 році – лише 175 шкіл і 9710 учнів у них, що складало всього 10 % від загальної кількості шкіл губернії і 5,3 % від чисельності учнів

Слід зауважити, що царський уряд не втручався у внутрішні справи лютеранських общин німців, але разом із тим постійно стежив за їх життям та діяльністю. Проте з початком Першої світової війни більшість німців Волині було депортовано, що призвело до занепаду системи лютеранських шкіл та німецької початкової освіти загалом.

Із приходом радянської влади на Україну ситуація в освіті національних меншин поліпшилася. Багато німців – лютеран повернулося на Волинь. Почався період так званої коренізації. Масово відкривалися школи, громадські організації та релігійні споруди, де спілкування та викладання проводилося рідною мовою народів, що населяли Україну. Проте невдовзі всі вони були закриті, а представники національних меншин були депортовані та репресовані.

З лав німецьких колоністів вийшло чимало відомих людей – вчених, письменників, громадських діячів і просто гідних громадян, але багато з них залишилися і без Великої, і без Малої Батьківщини. Лише в 1967 році, після довгих митарств, їм було дозволено повернутись до рідних осель. В 1989 році на Україні вже проживало 38879 німців, що повернулися з Німеччини та східних районів СРСР. Однак, лише в Дніпропетровській, Донецькій, Одеській та Закарпатській областях вони проживають досить компактними групами, а в областях колишньої Волині (Волинській, Рівненській та Житомирській) вони розсіяні й живуть по кілька чоловік у районі.

Отже, німецькі колоністи Волині в середині XIX – на початку XX ст. у непростих умовах царської Росії і радянської влади зуміли нагромадити значний організаційно-освітній та навчально-виховний досвід. Оперігавши кращі традиції німецького народу та спираючись на основоположні засади християнського виховання, німецькі колоністи взаємозбагачувались українською культурою, досвідом і знаннями, в тому числі в галузі шкільництва і родинного виховання, здобутими в процесі спілкування з місцевими корінними жителями. Вони налагодили чітку систему патріотично-громадського виховання і підготовки молодого покоління до життя і чесної праці. На жаль, цей недовготривалий експеримент був у роки Першої світової війни перерваний, а в роки Другої світової війни остаточно зупинений. Трагічно склалася доля німців Волині, але їх оригінальний позитивний досвід шкільництва не повинен загубитися, він має бути вивчений і використаний для загального блага.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Мукалов Н. Народная школа в Юго – Западном крае. – К., 1982. – 60 с.
2. Emil I. Roleder. Faith Under Four Flags – a Personal Diary of Russia's Germans – Los-Angeles : 1978 – 187 с.
3. Гуго Гар. Німецька школа у місті Новоград – Волинському // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. – Житомир: Волинь, 1998. – С. 208-209.
4. Philosophy of christian school education – Association of Christian Schools International, 1995. – 427 с.
5. Костюк М. В. Формування шкільної мережі в німецьких колоніях на Волині // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. – Житомир: Волинь, 1998. – С.146–148.
6. Центральний державний історичний архів України м. Київ. Фонд 268. Південне районне охоронне відділення. Справа 111. Відомості про кількість російських, німецьких, чеських та приватних навчальних закладах. [1888 р.]
7. Обзор Волинской губернии за 1914 год. – Житомир, 1915. – 102 с.
8. Donald N. Miller. Under Arrest. – Hillsboro, Oregon, 2004 – 236 с.

9. Donald N. Miller. In the Midst of Wolfs. – Multomah, 2000 – 303 с.
10. Родина Волинь. – Визенталь – Житомир: Волинь, 1998. – 212 с.

Матеріал надійшов до редакції 10.10.2006 р.

Николаюк М. В. Анализ форм, методов и содержания воспитательной работы в школах немецких поселений Волини второй половины XIX – начала XX ст.

В статье раскрыт христианский аспект воспитания и образования детей немецких колонистов Волини как определяющую основу воспитания личности. Акцентируется внимание на проблемах учебы в национальных школах, показана специфика конфессионального образования. Подано общую характеристику процесса колонизации земель Волынской губернии, особенностей устройства немецких поселений, их динамику и хронологию. Показаны религиозные аспекты воспитания колонистов в духе германизма и этнической идентичности.

Nikolayuk M.V. Analysis of upbringing work forms, methods and substance in the schools of German settlements in Volyn (the second half of 19th – the beginning of 20th c.).

The article shows the christian aspect of upbringing and education of pupils in German colonies of Volyn as the determining basis of personality upbringing. Attention is given to the education problems at national schools, peculiarities of confessional education are showed. The general description of Volyn province colonization process, the peculiarities of German settlements organization, their dynamics and chronology are given. Religious aspects of colonists' upbringing in the spirit of Germanism and ethic identification are described.